

**TÜRK HALKLARINDA ORTAK “EDİGE DESTANI” İLE RAHMANKUL BERDİBAY
ÇALIŞMALARI**

Canımgül KAMALKIZI*

ÖZ

Makalede Türk halklarının çoğunda bulunan, onların çoğuna ortak Edige Destan'ın Sovyetler zamanında yapılan incelemeler tarihinden bahsedilmektedir. Edige Destan'ının Türk halklarındaki yeri ve onu araştırmaya halk arasında bahsedilmemesine neden olan durumları R. Berdibay çalışmaları esasında değerlendirmektedir. Yazar, Kazak destan inceleme ilmindeki “Edigeloji” üç devrini göstermektedir. Birincisi Sovyetlerden önceki dönem, Sovyetler dönemi ve Bağımsızlık dönemi. Edige Destan'ını uzun yıllar boyu yer alan sürgünden sonra derleyip yayınlayıp ve Edige hakkında makaleler yazan R. Berdibay'dı. Edige hakkında destan tarihi kahramanlık destanıdır. O destanda Türk haklarının tarihinden bahsedilmektedir. Atalarımız geçmiş tarihimizin görkemli şeceresidir. Altın Orda tarihinde büyük önemi olan tarihi şahıs “Edige Bi” hikâyelerinin halk hafızasında saklanan yansımasıdır. Berdibay, Türk halkları edebiyatındaki Edige hakkında destanları karşılaştırarak tam olarak belirten bir âlim olduğu makalede açık olarak belirtilmektedir. Altın Orda Tarihi Türk halklarının tarihi olduğu Sovyetler zamanında gizlenmişti. Türk halkları tarihi Rus istilacılarının isteğine göre okutuldu ve öğretildi. Bu yanlışlığı düzeltmek için tarihi destanları inceleyen bilim adamı R. Berdibay'ın değerlendirmelerini esasa alarak makale yazarı bu düşünceyi kanıtlamaktadır. Ayrıca halkın baskı ve zor zamanlarında duygu ve düşüncelerini ifade edememelerinin yansımalarını R. Berdibay Edige Destanı üzerinden verdiği bilgiler doğrultusunda açıklamıştır. Yazar, Kazak halkının uzun yıllar yaşamış olduğu baskıcı politikayı destan aracılığı ile tarihsel gerçekliğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Halkları, Türk Halkları Edebiyatı, Altın Orda Tarihi, Destan, Edige Destanı.

**ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ «ЕДІГЕ ТУРАЛЫ ЖЫР» ЖӘНЕ РАХМАНҚҰЛ БЕРДІБАЙ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

ABSTRACT

In the article, most of the Turkish peoples, most of them shared the history epic's of Edige studies in the Soviet times. R. Berdibay evaluates the position epic of Edige in Turkish people and the reasons why it is not mentioned in public. The author shows the three periods of “Edige in the Kazakh epic study. The first is the period before the Soviets, the Soviet era and the Independence period. After many years of exile, epic of Edige was compiled and published by R. Berdibay. The epic about Edige is a historical heroic epic. The history of Turkish rights is mentioned in the epic. Our ancestors are the grandest of our past history. The historical person who has great importance in the history of the Golden Horde is the reflection of big Edige Bi ”stories stored in the memory of the people. Berdibay is clearly stated in the article that he is a scholar who states the epics of Turkish peoples in comparison with the epics of Edige. The History of the Golden Horde The Turkic peoples were concealed during the Soviet times. Turkish peoples were taught and taught according to the wishes of historical Russian invaders. In order to correct this mistake, the author of the article examines the historical epics, R. Berdibay. In addition, R. Berdibay explained the reflection of his inability to express his feelings

* Ф.Ф.К., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ. Түркістан қаласы, почта: kamalkizi_53@mail.ru

and thoughts during the repression and difficult times. The author tried to reveal the historical reality of the repressive politics of the Kazakh people through the epic.

Keywords: Turkish Peoples, Turkish Folk Literature, History of Golden Horde, Epic, Epic of Edige

Академик Р.Бердібай - аңыз бен ақиқаты араласып кеткен ерен тұлға Едіге туралы қазақ әдебиеттану ғылымында жаңа кезеңді бастаған ғалым. Қазақ даласына кең тараған жырдың тағдыры туралы ғалым бір үзік сыр шертеді. Едіге батыр жырымен бірге қуғындалған қазақ рухы елес береді. Ғалым ең бірінші Едіге туралы жыр мен аңыздың түрік халықтарының біразына ортақ мұра екенін сөз еткен. “Едіге туралы тарихи аңыз-әңгіме тек қазақ қана емес, Сібірді, Орта Азияны, Еділ бойын, Солтүстік Кавказды, Қырым кеңістігін жайлаған исі түрік халықтарының көбіне мәлім болған. Жырдың Түркия, Румыния өңіріне тараған нұсқалары да көңіл аударарлық...” (Berdibay, 2005: 105). “Ғалымның бір жайды толық зерттеп алмай сөз қозғамайтын әдетінше, бұл қысқа зерттеуінің өзінде Едіге туралы аңыз бен жырдың жиналу тарихы, оның зерттелуі жайлы өзіне дейінгі бар мәліметтерді көрсетіп, Едігетану ғылымының тарихнамасын жасайды” (Berdibay, 2005: 106). Қазақ әдебиеттану ғылымының Едігетану саласы XIX ғасырдың екінші жартысында әкелі-балалы Шыңғыс және Шоқан Уәлихановтардан басталады. Шоқан жазып алған нұсқаны П.М.Мелиоранский 1905 жылы С.Петербургтен «Едуга би» деген атпен бастырып шығарады. Атақты ғалым Қ.Сәтбаев осы басылымның тіліндегі кеткен кемшіліктерді жөндеп, таза қазақ тілінде Мәскеуде 1927 жылы бастырып шығарады. Белгілі зерттеуші Ә.Диваев ел аузынан жинап алған қара сөзбен жазылған «Мырза Едіге» Ташкентте 1925 жылы жарияланады. Р.Бердібай бұл ғалымдардың Едігетану ғылымындағы ерекше орнын жоғары бағалайды. Шыңғыс пен Шоқан Уәлихановтардың Едігетану ғылымындағы маңызды қызметі «түрлі айтушылардан жазып алып, құрастырған нұсқа» жасағанына маңыз береді. Бұл нұсқаның және маңыздылығы туралы: “жырдың қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар варианттарына тән «ортақ» желісін неғұрлым толық қамти алғандығында» дейді. Қазақ даласының ғұлама білгірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев жазып алған екі нұсқа 1992 жылы «Жұлдыз» журналының сегізінші санында жарияланған. Бұл нұсқаның ерекшелігі туралы Р.Бердібай: “Бір ғажабы сол – мұнда атақты ақын әрі халық әдебиетін жинаушы Мәшһүр Жүсіп әрі айтушы, әрі түсіндіруші (комментатор) сипатында көрінеді.Өзі айтып отырған әңгіменің арасында өз көзқарасын білдіреді. Жырдың жалпы мазмұны аңыз-әңгіме түрінде қорытылып берілген” (Berdibay, 2005: 133), - деп түсіндіреді. «Едіге батыр» жыры туралы М.Әуезов “1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» кітабында сөз етеді” (Ävezov, 1927: 120). С.Сейфуллин 1932 жылы «Қазақ әдебиеті» кітабында + жазады. С.Мұқанов «Батырлар» деген жинақта 1939 жылы, Б.Кенжебаев 1940 жылы «Едіге батыр» жыры туралы мақаласын «Әдебиет және искусство» журналында жариялайды. 1941 жылы Ә.Марғұлан мен Қ.Жұмалиев Қазақ әдебиеті оқулығына кіргізеді. Осылай қазақ ғалымдары Едігетану ғылымында да жүйелі зерттеулер жасауға бетбұрып келе жатқанында кілт тоқтап қалады. Оған себеп болған БКБП Орталық Комитетінің 1944 жылы 9 августа «Татарстан партия

ұйымы бұқаралық саяси және идеологиялық жұмысының жайы мен оны жақсарту шаралары туралы» қабылдаған Қаулысында Едіге туралы эпостың насихатталуы қате деп көрсетілгендігі болатын. Бұл барлық түрік халықтарындағы Едіге туралы жырлардың ғана емес, жалпы ұлт рухының жоғары кезеңінде шыққан, ұлтымыздың өр мінезін танытатын барлық эпостың қуғындалуына әкеліп соқтырды. Қазіргі күні күлкілі немесе надандық болып көрінетін мәдени мұраны қуғындау – ұлт рухын өшіру, құлдық сананы барынша сіңіруге арналған сұмдық саясат болатын. “Өкінішке қарай, қазақтың өзге де бірсыпыра жырлары тәрізді «Едіге батырды» да қырсық шалып, соңғы жарты ғасыр ішінде ол туралы зерттеу түгіл қысқа хабар да жазылған жоқ. Тіпті Едігенің атын атаудың өзі қылмыспен барабар саналған кездер болды. Ал, шежіре бойынша Едігенің үрім бұтағы болып келетін батырлар (Орақ-Мамай, Қарасай-Қази т.б.) турасында да пікір қозғау мүмкін болмады” (Berdibay, 1995: 106). Бұл ессіздікті ғалым «ғылымға да, объективтік ақиқатқа да жат құбылыс» деп бағалайды. Объективтік ақиқатқа жат болатын себебі – кез келген көркем туындыдан таптық қайшылық, марксизмнің қағидаларын іздеушілік болса, ғылымға жат болатын себебі – сол кездерде фольклортану ғылымында үстемдік еткен «тарихи мектеп» концепциясы. “Тарихта өмір кешкен нақтылы қайраткерлер мен олардың ауыз әдебиеті шығармаларындағы бейнесі арасына тепе-теңдік белгісін қоятын «тарихи мектеп» концепциясы көп бұрмалаушылыққа саңлау қалдырды” (Berdibay, 2005: 107), - дейді ғалым. Бірақ осы концепцияның өзі біржақты қаралған. Өйткені, Едігенің ресей тарихында оларға қызмет еткен тарихи қызметі бар емес пе? Олардың тарихында Алтын Орда дәуірін бодандық кезеңі деп атайды ғой. Сол бодан етіп отырған империяның іргесінің шайқалуына Едіге мен Тоқтамыстың күресі себеп болғаны белгілі, сонда Едіге Ресейдің тәуелсіз мемлекет болуына ықпал еткен тарихи тұлға болуға тиіс еді. Бірақ ресей тарихшылары Едіге тұлғасына қатысты бұл шындыққа көздерін жұмып қарайды. Тек қана Ресей жылнамаларында жазылып қалған Едігенің Мәскеу князінің қарсылығын басуға қолмен барғандығын «кешіре алмайды». “Ең сорақысы сол Ресей жаулаушылығы басталғаннан көп бұрынғы оқиғалар да сірескен догматикалық тұрғыдан қаралды. Алтын Орда, Ноғай Ордасы мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар тарихына байланысты мәселелер де біржақты қарастырылды. Едігенің Алтын Орда ханы Тоқтамысты мұқатып, айбарлы мемлекеттің іргесін шайқалтудағы істері есепке алынбай, оның 1409 жылы ауыр әскермен барып Мәскеуді қоршағаны, жергілікті халықтан салық, айып алғаны ғана алғы кезекке шығарылып көрсетілді, орыс халқының жауы деп саналды” (Berdibay, 2005: 109). Ресей бодандығында отырған түрік зиялылары жауһар мұралар құрып бара жатқанын, ұрпақты мәңгүрттікке оп-оңай әкелетін әдістің ішкі астарын білсе де, қарсылық көрсетуге мүмкіндіктері болмағаны көрінеді. Сөйтіп, Едігетану ғылымы жарты ғасыр тоқтап қалған. Сол екі аралықта қанша мұра жоғалып кеткенін ешкім айтып бере алмайтыны анық. Демек қазақ әдебиеттануындағы Едігетанудың бірінші кезеңі өзінің жүз жылға жақын уезипасын орындап, Ресей отаршылдарының екінші кезеңінде, коммунистік партия атын жамылған дәуірінде еріксіз тоқтап қалған.

Едігетану ғылымының қайта жандануына белгілі тюрколог ғалым В.М.Жирмунскийдің “Тюркский героический эпос» деген 1974 жылы Ленинградтан жарық көрген еңбегі (Jirmunskiy, 1974: 300) себеп болды дейді Р.Бердібай. Бұл

еңбектің Едігетану ғылымында екі түрлі бағалы қызметі бар деп көрсетеді. Біріншіден, «құбыжық етіп көрсетіліп келген жырдың қадір-қасиетін қайта таныстырып, бұған жұртшылық көңілін аударуында»; екіншіден, «Едіге туралы эпостың жанрлық ерекшеліктерін ескертіп, оның халық қиялына бөленіп жасалған маңызды ескерткіш екенін дәлелдеп беруі». Мәскеу ғалымының бастамасын ұтымды пайдаланып, ұлттық мұрамыздағы ақтаңдақ беттерді жою үшін Р.Бердібай Едіге туралы мақалаларын жариялай бастайды (Berdibaev, 1983: 120). 1983 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Эпостың тарихилығы», сол жылы «Советская тюркология» журналында «К проблеме историзма эпоса» деген мақалаларында эпостың тарихилығы мәселесінің ғылыми негіздеріне сүйеніп, Едіге туралы жырлардан таза тарихты іздеп шатаспауды, оның халықтың әдеби мұрасы екендігіне баса назар аудартады. Едіге атын қорықпай атау мүмкіндігі барлығына ептеп жол салады. 1987 жылы «Әлем» альманағына «Едіге батыр жыры», 1991 жылы «Қазақтың батырлық жырлары» деген жинақта «Ерлік эпосы» деген атаумен Едіге батыр туралы қазақ арасында сақталған жырларды көпшілікке ғылыми талдаулармен таныстыра бастады. Демек, екінші кезеңдегі Едігетанушылардың басында академик Р.Бердібай тұрады дейтінімізге нақты дәлелдер бар. Р.Бердібай Едіге туралы жырды айтушылардан Мұрын жырауды, Нұртуған жырауды, Қарақалпақстанда тұратын қазақ жыршысы Қылышұлы Қартбай аттарын атайды. Бұл жырлардың ішінен ең көлемдісі – Нұртуған жыраудан жазып алған нұсқа (қарасөзі, өлеңі аралас төрт мың жолдан артық) деп көрсетеді. Қарақалпақстандық жыршы Қылышұлы Қартбайдан сол кездері Ташкент пед.институтының Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінде қызмет ететін филология ғылымдарының докторы Қыдыралы Саттаров жазып алып келген жырға талдау жасайды. Ғылымға әркез адалдықпен қарайтын ғалым Р.Бердібай бұл нұсқа туралы былай дейді: “Жырдың сөздік құрамына, өлең ұйқастарының өзгешелігіне, оқиғаның болған жерлерінің атауларына қарағанда бұл нұсқаны қарақалпақтар жаратқаны аңғарылады. Көптеген эпикалық аңыздардың қазақ пен қарақалпақ арасында өзінің төл туындысындай таралғанын еске алсақ, мына «Едіге батырдың» да осындай ауысу жолымен келгеніне таң қалуға болмайды” (Berdibaev, 2005: 144). Едіге туралы жырдың ғылыми толық сипатын тану үшін ғалым Р.Бердібай түрік халықтарында жырланған нұсқаларының жарияланымдарын бақылауда ұстайды. Бұл ғалымның түрік халықтарының ортақ мұрасын бағалаудағы принциптілігін көрсетеді. Қарақалпақ фольклоршысы Қаллы Айымбетов Ерполат жыраудан жазып алған дастанға талдау жасайды. Қарақалпақ ғалымы Қ.Мақсетовтің зерттеуінде сөз болатын Едігені жырлайтын тағы бір қарақалпақ жырауы Қыяс аты аталады. Қ.Мақсетов бұл жырларды тарихи-қаһармандық дастан тобына қосады. Ноғай тілінде жырланатын Едіге дастанын да қазақ нұсқасымен салыстырып, ұқсастықтары мен өзгеше тұстарына тоқтатады. Қазан қаласынан 1988 жылы басылып шыққан «Идегей. Татар халық дастаны» деген кітапқа ғалым аса бір қуаныш білдіреді. «Жырдың бұл нұсқасының жариялануы, сөз жоқ, зерттеушілер үшін қажет құбылыс. Қазақ жұртшылығына тұңғыш рет мәлім болып отырған осынау ескерткіштің тек фольклоршылар үшін ғана емес, жалпы оқушы қауымға да қызықтығы бар деп санаймыз» дейді. Оны ертегі деп қараса, әрине, маңызды емес, ғалым дастанды ортақ тарихымыздан сыр шертер асыл мұра деп бағалайды. Іздеуші табылып

қалар дегендей татар тілінде Едіге туралы аңыздар, жырлар отызыншы жылдары-ақ жиналып, Нығмет Хакім варианты баспаға дайындалғанын, қазір Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және тарих институтының архивінде сақтаулы екенінен де хабардар етеді. Жыр нұсқаларының тізбесін жасаған татар ғалымы Нәки Исәнбет атын да құрметпен атайды. Татар ғалымдарының ерен еңбегі халық қолына жетпеген себебі, жырды зерттеу одан әрі жалғаспағаны да жоғарыда айтылған 1944 жылғы қаулыда «Едігей» жыры хандық-феодалдық эпос» болып «қараланғанынан» болатын. Татар тіліндегі нұсқаның да негізгі оқиғалары сонау Шоқан жазып алған нұсқамен сарындас. Ғылым үшін тек адалдықты ғана пір тұтқан ғалым татар нұсқасындағы тарих үшін де, ғылым үшін де қажет болатын артықшылықтарға тоқтайды. 1.«Оқиғаның болып өткен өңірі мейлінше нақтылы ескертіледі:

Бұрын өткен заманда, Болгар менен Сарайда,

Жайық пенен Еділде, Алтын Орда, Ақ Орда –

Даңқты қыпшақ жерінде, Татардан туған ноғай елінде,

Тоқтамыс деген хан болды» (Edige Tatar halk destanı. s.344).

2.«Сөз болып отырған нұсқада тарихи оқиғалар сілемі нақтырақ байқалады. Тоқтамыс хандығының орталығы «Сарай деген қаласы, сексен көше арасы, сары мәрмәр, алтын тас» деп сипатталады. Ал әмір Темірдің қонысы мен руы да аталып өтілген:

Ол дария да бұл дария, Ол дариядан Сырдария,

Сырдариядан Самархан, Самарханда отырған,

Әмір баласы шаһ Темір, Тоқтамысқа хат берді» деген жолдар осыған айғақ ретінде алынған.

3.Қазақ жырларында аса жиі кездесе қоймайтын, бірақ жалпы қыпшақ халықтарының жыр өрнегіне тән кейбір бейнелі тіркестер кездеседі. «жақсы күнде жырлаушым, жаман күнде боздаушым», «барарыма жерім жоқ, батарыма көлім жоқ», «ғарасат оты жанғанда, бура мұздан тайғанда», «ай қасында зухрадай балқи- алқи туғанмын, таң алдында шолпандай жана-жана туғанмын, сөзді адамды сөйлетпес, енеден шешен туғанмын, тісті адамды тістетпес, енеден тісті туғанмын», т.б. жолдар мысалға алынған.

4. “жырдағы жер, су, мекен аттарының Ақсақ Темір мен Тоқтамыс арасындағы жорық болып өткен жолдарды нақтылы сипаттай алатындығы. Едігенің ұлы Нұрадынның Самарханға әмір Темірге көмек сұрап баратын сапарын баяндаған тұста қазақ даласының тарихи жерлері тізіліп аталады. Бұл арадан Еділ мен Жайық, Ойыл мен Қиыл, Қарғалы, Елек, Ақтөбе, Шалқар, Адыр секілді белгілі атауларды табамыз” (Berdibay, 2005: 144)

5. «Өзге нұсқада ұмытылған, кездесе қоймайтын деректердің ұшырайтыны өте құнды нәрсе болып табылады». Көріп отырғанымыздай, татар нұсқасынан ғалым тарихи деректердің молырақ ұшырасқанына шынайы қуанады.

Башқұрт елінде сақталған «Идеукай мен Мұрадым» жыры «Агизел» журналында 1989 жылғы бірінші санында жарияланған. Ғалым сол жырды да сүйіспеншілікпен сөз етеді. Жырдың қазақ жырымен мазмұн жағынан ғана емес, елең шумақтарына дейін сол қалпы сақталғанын жырдан көптеген үзінділер ала отырып дәлелдейді. Өзінің жоғалтқан бауырын тапқандай бір қуаныш сезіледі.

Ташкент қаласында 1989 жылы «Иылдыз» журналының төртінші санында жарияланған қырым татарлары арасында сақталған «Едигей би» дастанының басылуын да ғалым ерекше қуаныш етеді. Самарканд қаласында тұратын Кемал Қоңыратлы деген зерттеушінің өз елінің мұрасына ықыласын құрметпен атап өтеді. «Ол жырдың жекелеген бөліктерін Бекір Өмеров, Кемал Қадыев тәрізді зыялы қарттардан жазып алып, кейіннен өз анасының ауызша айтқан әңгімелерімен толықтырған...». Бұл нұсқа да жоғарыда сөз еткен нұсқалардан көп алшақ кетпейді. Қырым татарлары арасынан жартылай өлеңмен, жартылай қара сөзбен айтылатын нұсқаны В.В.Радлов жазып алып, 1896 жылы басып шығарған екен. Бірақ ол нұсқа тым қысқа. Кемал Қоңыратлы нұсқасы әлдеқайда көлемділігімен ерекшеленеді.

Р.Бердібай көпшілік түрік халықтары арасында сақталған Едіге туралы жырларды салыстыра келіп, өзінің маңызды қорытындыларын жүйелейді. 1. Жырдың жанрлық ерекшеліктерін түсіндіреді. «Едіге батырда» аңыз-эпсаналық, ертегілік, нақтылы тарихи сарындар қосылып келгенде жырдың полистадиялық (көпқабаттылық) тұлғасын белгілейтінін көреміз. Жырда ертегілік суреттеу де, миф те, аңыз да, тарихи нақты оқиғалар да араласып отырады. Оны тек ауыз әдебиетінің полистадиялық қасиетімен түсіндіргенде ғана жырдың тарихи маңызын анықтауға болады. Осыдан келіп, жырдың жанры туралы: “Біздіңше, «Едіге батырда» тарихи және қаһармандық эпостың сипаты басымырақ болып көрінеді. Эпсаналық, ертегілік желілер аралас-құралас келгенімен, олар эпостың аңғартпақ болған негізгі мәселесін көлегейлей алмайды. Жырдағы оқиғаның негізі тарихи қайраткерлер Тоқтамыс пен Едігенің және аты өзгеріліп берілген әмір Темірдің араларындағы анық оқиғаларды баяндайтыны, бұлардың арасындағы қарым-қатынастардың таза батырлық эпосқа тән тәсілмен бейнеленуі мұнда тарихи –қаһармандық нақыштардың молдығын мойындатады” (Berdiyay, 2005: 177).

2. Жыр о баста аңыз-әңгіме түрінде айтылып, елден-елге тарап келген, эпсаналық, ертегілік суреттеулер оған кейіннен қосылған деп қорытынды жасайды. Бұған өртүрлі нұсқалардағы өзгерістерді дәлел етеді.

3. Жырдың о баста дарынды ақын -жырау аузымен айтылған алғашқы желісі болған деген қорытынды дасайды. Тарихи оқиғаларды баяндайтын тұстағы дарынды көркем жолдар ішінара өзгеріске түскенімен барлық нұсқаларда қайталанып отыруы – о баста жырдың дарынды ақын шығарған нұсқадан таралған деуге болатындығын тұжырымдайды.

4. «Едіге батырдың» түрік халықтары арасында сақталған нұсқалары оның тарихи генетикалық негізін білуге көмектеседі. Бұл варианттар тілі, тарихы, тегі, тағдыры жақын халықтардың ертеде бір мемлекет немесе бірлестік шеңберінде өмір сүргенін, сол ұлыс көлемінде болған аңыз әңгімелердің бәріне де қанықты

болғанын, кейіннен түрік халықтарының бірлігі ыдырағанда әр ел бұндай тарихи аңыздарды өздеріне ғана тән деп есептеп кеткенін көрсетеді».

5. «Едіге батыр» бір кезде түрік халықтары қуатты мемлекет орнатып, әлемде өзіндік орын, бедел иеленіп, қаһармандық қабілеті әлсіремей тұрған шағының ортақ ескерткіш әңгімесі, түбі бір туыстықты дәлелдеп тұрған тарихи құжат есепті.

6. Жырдың кейінгіге берер тағлымын сөз етеді. «Бір кезде бетіне жан қаратпаған, алыс, жақын жұрттардың бәрі айбаты мен қайратын мойындаған, сондықтан да құрмет тұтып есептескен, қыпшақ тілді әлемдік империя Алтын Орданың, кейіннен соның тікелей жалғасы Ноғай ордасының ыдырау, тозу, өзгелерге жем болу тарихының ұмытылуға тиіс емес сабағын» жеткізген. Тарихи дәуірлерде сан рет опық жегізген алауыздық ақыры немен тынатынын эпос тілімен айтып берген.

Өзінің «Едіге би (аңыз бен ақиқат) деген еңбегінде Едіге туралы аңыз бен жырды басқа қырынан сөз етеді. Едіге туралы әңгіме, жыр сақталған барлық түрік халықтары мұраларында Едігенің батырлық атағынан бұрын оның би, шешен болып елге танылғанына тоқталады. «Едіге деген ер еді, Елдің қамын жер еді.

Ел ішінде дау болса, Мен шешейін дер еді.

Ел шетіне жау келсе, Мен барайын дер еді», - деген жолдар Едігенің тағы бір қырын тереңірек сөз етуді талап етеді. Ол – оның әділ де қайсар би, өткір тілді шешендігі. «Едігенің билігіндей» деген ел ішінде даусыз әділдік орнына қолданылатын сөзге айналған тіркес деуге болады. Қоян атқан текті мергенге, ақсақ малы үшін айып төлеуге тиіс төртеудің, түйе үшін жанжалдасқандардың, бір балаға таласқан екі әйелдің дауына айтқан шешімі оның ерекше қасиетінен хабар береді. Тоқтамыс ханның өз ордасына шақыртып, онымен жақын болуының өзі Едігенің әділ төрелік айтқанын ханның есітіп, құрметтегені болатын. Осы мақаласында ғалым билердің қазақ қоғамындағы орны туралы біраз тұжырымдарын береді. Жоғарыда айтылған Едігетану ғылымына үлес қосқан ғалымдардың ішінен Қ.Сәтбаевтың еңбегін атап өтеді. «Едіге батыр» жырын қайта бастырғанда оған алғы сөзді де өзі жазады. Жырға ғылыми талдаулар жасайды. Ғалым Р.Бердібай осы талдаулардың маңыздылығын атап өтеді. Қ.Сәтбаев Едігенің қара халықтан шығып, Шыңғыс ұрпағымен хандыққа таласуының тарихи негіздерін ашып көрсетеді. С.Сейфуллин айтқанындай бұл дәуір хандықтан гөрі билер дәуіріне ұқсайтындай. Жырға арқау болған, тарихта болған Тоқтамыс пен Едігенің тартысы туралы Қ.Сәтбаев: «Тоқтамыс хан мен Едіге бидің тартысы да сайып келгенде «ханнан билік кетіп, биге медет жету» мен «хан қашып, бидің қууымен тиянақталады. Мұнан егерде хан мен би екі бөлініп, таразының екі басына түсе қалса, ел ниеті қашанда бидің жағына ауып отыратындығы көрінеді. Әңгіменің ішіндегі ең маңызды пікір осы...» (Kunsgis, 1927: 80). Қ.Сәтбаевтың осы пікірлерін тірек ете отырып, Р.Бердібай қазақ қоғамындағы билер ролі туралы әдетінше қорытынды жасайды. Мұның өзі қазақ халқының қауымдық құрылысында билердің тұғыры әрі биік, әрі құрметті болғанын көрсетеді» (Bedibay, 2007: 88). Тоқтамыстың елінен қолдау көрмей байтағын тастап зарлы қоштасумен кететінін суреттеуінде, хан билеген қоғамда ерекше демократиялық құрылым болғанын көруге болады. Билер елдің сөзін

сөйлеуші, ханнан да артық беделге ие тұлға болып көрінеді. «Ең жақсысы – хан мен билердің елдік мұраттар үшін ынтымақ жасап, ежелгі қалыптасқан дәстүрге сәйкес «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып», отыруы екендігіне қазақ тарихынан дәлел мол», - деп көрсетеді. «Ежелгі қалыптасқан дәстүрге сәйкес» деген сөздерінен билер билігі хандардың әлсіреген уақытында бірінші кезекке шығатыны көрінеді. Билердің мемлекеттік жүйедегі орны туралы әлі толық ашып айтылмай келе жатқаны белгілі. Жыраулар тұлғасын осы билер тұлғасымен тұтастықта қарастырсақ, билердің қоғамдағы ролін дұрыс танимыз-ау деп ойлаймын. Атақты Ақжол бидің әкесі Қотанды би демейді жырау дейді. Ханға да қараға да тоқтау айтып, ел бірлігін қолына ұстап отырған Сыпыра да жырау.

«Билер отты би соңы, Би ұлының кенжесі» Қазтуған да жырау. Осыларға қарағанда, нағыз би жырау деген атақты да қоса иемденген сияқты. Едіге де әрі шешен, әрі дауға төрелік айтқанда қара қылды қақ жарған әділ би, беті жаудан қайтпаған батыр, қолбасы, қолы ашық жомарт, ханға көңілі толмаса, таққа барып еркін отырар ел басқарушы бола алған жаратылысы бөлек жан. Сондықтан ол туралы жырдың да нақты жанрын таба алмастай қиялмен астасып кеткен.

Едіге туралы зерттеулерінде ғалым Р.Бердібай осы саладағы ғылымның қазіргі күнгі өзекті мәселелерін де ашып көрсетеді. Біріншіден, Едіге туралы әңгіме, жырды зерттеу үшін Алтын Орда, ол тарағаннан кейінгі түрік халықтарының жеке мемлекеттерінің тарихын дұрыстап зерттеу керек дегенді айтады. «Тарихи шығармалардың ауыр жолы» деген мақаласында тарихи шығармаларды зерттеу үшін тарихтың өзі дұрыс жазылуы керек деген болатын. Сол сияқты бұнда да: Алтын Орданың негізгі елі болып табылатын қыпшақ халықтарының бүгінгі ұрпақтары татарлар, башқұрттар, қазақтар, ноғайлар, құмықтар, қарашайлар, малқарлар, қарақалпақтар, көшпенді өзбектер, қырым татарлары т.б. бұл кезеңді толық түсініп алмайынша, өз тарихтары жартыкеш болып қала беретінін ескеруге тиісті»- дейді.

2. Эпостан ешбір құжатта жазылып қалмаған өз тарихымыздан хабардар болатынымызды ескеру керек. «Бұл тұрғыдан алғанда эпос ұмытылғанды еске салатын, өшкенді жандыратын, өлгенді тірілтетін ғажайып құбылыс демеске болмайды», - дейді.

3. Жырдың барлық нұсқаларын салыстырып зерттеу. «Оларды кеңінен тексеріп салыстыру, қыпшақ халықтарының поэтикасын сөз ету жеке мәселе»- дегенін атап айтқым келеді..

Қорыта айтқанда, белгілі ғалым Р.Бердібай - Едігетанудың жаңа кезеңінде бұл саладағы ғылымның жеткен жері мен келешекте зерттелуге тиіс мәселелерді жүйелеген ғалым. Және эпосты халықтану деп түсінетін фольклор ғылымының негізіне сүйенген ғалым, «Едіге батыр» жырындағы тарихи шындық пен эпостың сәйкес тұстарын да, эпос жасаушылардың қиялынан туған оқиғаларды да толық түсіндірерлік методологиялық қару ұсынады. Түбі бір туыс халықтардың ғылымындағы бірлесе ізденетін мәселелерге жол сілтейді. Мысалы «Едіге батыр» жырын зерттеуде қыпшақ халықтары тұтастанатын болса, Қорқыт, Алпамыс туралы зерттеулерде жалпы түрік халықтары тұтастығы көрінеді. Және бұндай

зерттеулер – ұлттарды жұтып жіберуге аранын ашқан ғаламдану үдерісіне қарсы тұрар рухани күш, қару болмақ.

KAYNAKLAR

ÄVEZOV M. (1927). **Ädebiyet Tarihi**. Qızılorda – Taşkent.

BERDİBAY R. (1995). **Epos-EI Qazınası**. Almatı: Rauan.

BERDİBAEV R. (1983). **Äpostñ Tarihiliğı. / Qazaq Ädebiyeti**. S.12. Aprel. 1983 j.

BERDİBAY R. (2005). **Bes Tomdıq Şıǵ. Jin**. T. 2, Almatı: Qazıǵurt.

Edige. (1992). (M. Köpeev jazbalarınan) / Juldız, S: 8, s.270-300.

Er Edige. (1927). (Qur, alǵısözın jazǵan Q. Sätbaev) / M. Kunsıǵıs Baspası. s.80.

JİRMUNSKİY V. M. (1974). **Türkskiy Geroičeskiy Epos**.